

ÚTLENDINGAR Á ÍSLANDI – VITNISBURÐUR ÍSLENDINGA SAGNA

Dariusz A. Sobczynski
Háskóli Íslands

Tilgangurinn með þessari grein er að kanna þjóðernisvitund Íslendinga með hliðsjón af afstöðu þeirra til útlendinga á Íslandi eins og hún birtist í Íslendinga sögum. Reynt er að flokka sögur þar sem erlendu mennirnir koma fram eftir stöðu þeirra innan samfélags og hlutverkum sem þeir leika í frásögunum. Með því er gert kleift að athuga hvernig útlendar persónur eru notaðar í framvindu sagnanna. Til að framkvæma verkeið er hafður til hliðsjónar – eins langt og hann nær – listi yfir "stock characters" Íslendinga sagna saminn af Lars Lönnroth, en sú upptaining er aðallega byggð á kenningum Vladimirs Propps¹. Með þessum hætti unnið er að því að finna þematískar túpur á bak við einstakar frásagnir og um leið athugað hvaða þátt þessar sögur eiga í því að skapa ímynd 10./11. aldar Íslendinga fyrir áheyrendur og lesendur sem uppi voru meira en tveimur öldum síðar. Grein þessi er samín upp úr niðurstöðum MA-ritgerðar minnar en hún er afleiðing vandlegs lestrar yfir 120 frásagna um útlendinga á Íslandi sem hægt er að finna í 32 ættarsögum og 12 Íslendinga þáttum.

Á tímum landnáms á Íslandi er hugtakið "útlendingur" að öllum líkindum talsvert á reiki. Menn koma til landsins úr ýmsum áttum. Sumir sigla beint frá Noregi, aðrir frá Suðureyjum eða Bretlandseyjum, enn aðrir frá Írlandi. Margir þeirra setjast að, en til eru einnig þeir sem hverfa aftur til heimkynna sinna. Flestir þessara manna eru af norrænum uppruna og tala sama tungumál. Nokkrir eru þó af írskum ættum, megnið af þeim þrælur og leysingjar og þeir kunna sennilega lítið eða ekkert á "hinni dænskri tungu".

Af frásögnum Landnámabókar og Íslendinga sagna má álykta að skiptingin í heimamenn og útlendinga hafi gerst mjög snemma, e.t.v. jafnvel áður en landnámi lauk. Grundvöllur þessarar skiptingar var sennilega afar einfaldur; þeir sem "*staðfestust*" í landinu voru landsmenn, þeir sem gerðu það ekki – útlendingar. Þegar tíminn líður vex úr grasi kynslóð manna sem eru ættaðir frá Íslandi og þó að sumir þeirra koma ekki áratugum saman til Íslands eru þeir samt kallaðir Íslendingar².

Þegar farið er að skrifa niður frásagnir um landnám er íslenska þjóðveldið orðið a.m.k. tvö hundruð ára gamalt og Íslendingar orðnir að fullsteyptri þjóð³. Þeir sem rita hinar ýmsu gerðir Landnámabókar endurskapa að sumu leyti uppruna sinn. Þó að safnið sé í upphafi e.t.v. aðeins hlutlaust yfirlit um upprunalegar jarðeignir á Íslandi verður það með tímanum einnig að sönnunargagní sem á að þjóna pólitískum tilgangi. Íslendingar vilja sjána

¹ Sbr. Lars Lönnroth. *Njáls saga. A Critical Introduction*. Berkeley, 1976; 61-68 og V. Propp. *Morphology of the Folktale (Morfologia skazki)*; 79.

² Kirsten Hastrup (*Defining a Society: The Icelandic Free State Between two Worlds*. *Scandinavian Studies* LVI, 1984; 237-40) telur að Íslendingar hafi ekki sameinað sér í sérstaka menningareind fyrr en á 12. öld, þegar lögin voru skráð og til komu tvö merkileg rit: Íslendingabók eftir Ara hinn fróða og Fyrsta málfraeðiritgerðin.

³ Um merkingu hugtaks "þjóð" með tilliti til Íslendinga 12. og 13. aldar, sbr. Gunnar Karlsson, *Upphaf þjóðar á Íslandi*. Saga og Kirkja. Afmælisrit Magnúsar Más Lárussonar. Reykjavík 1988; 21-32.

umhelminum, þó e.t.v. sérstaklega frændum sínum í Noregi, að þeir eru komnir af göfugum ættum. Eftirfarandi vel þekkt orð Landnámabókar eru til vitnis um þetta:

"Það er mægra manna mál, að það sé óskyldur fróðleikur að rita landnám. En vér þykjumst heldur svara kunna útlandum mönnum, þá er þeir bregða oss því, að vér séum komnir af þrælum eða illmönnum, ef vér vitum vist varar kynferðir sennar, svo og þeim mönnum, er vita vilja forn fræði eða rekja ættartölur, að taka heldur að upphafi til en höggvast í mitt mál. Enda eru svo allar vitrar þjóðir, að vita vilja upphaf sinna landsbyggða eða hversu hvergi ríki hefjast eða kynslóðir." (Ísl. Fornr. I; 336)⁴

"Ísland byggðisk af Norðmönnum" er sagt í fyrsta kofla Landnáma-bókar og með því sjálfkrafa útt til hlíðar öllum þeim sem ekki voru af norskum uppruna⁵. Ástæða fyrir þessu er augljós. Þeir sem komu frá Noregi voru ósjaldan menn af þekktum og auðugum ættum. Hins vegar líklegt þykir að mestur hluti Kelta á Íslandi hafi verið af lægri stéttum og um ættir þeirra var ekkert vitað. Sennilega er við þá átt í klausunni hér að ofan þegar talað er um *þræla* og *illmenn*. Til að tryggja göfugan uppruna hinna norsku landnámsmannanna rekur Landnáma stundum ættir þeirra til norskra jarla og konunga, og nokkrum sinnum jafnvel til norrænna stórmenna fornaldar á borð við Ragnar Loðbrók eða Sigurð Fáfnisbana. Sama aðferð er einnig notuð á sum *vestmenn*, en þar eru oft fyrir valinu göfugir og tignir menn á Írlandi og Bretlandseyjum – vinsælasti þeirra hinn ágæti forfaðir Kjarval Írakonungur⁶. Jöfnum höndum er önnur aðferð notuð til að göfga hina írsku Íslendinga, en sú er að sýna þá í björtum ljósum kristninnar⁷.

Nær því hver einasta Íslendinga saga inniheldur eina eða fleiri frásagnir þar sem getið er erlendra persóna sem koma til landsins. Í stærstu þeirra, Njálu, getum við auðveldlega fundið 14 slíka menn. Fyrsti þeirra er Þjóðstólfur suðureyskur, fóstri Hallgerðar. Næst koma Hallvarður hvíti, Skjöldur, Meikólfur, Auðólfur, Þórir og Þórgímur austmenn Egils Kolssonar, Arnfinnur, Bárður og Ólafur stýrimennirnir, Kolbeinn Arnljótsson þrænskur maður, Þangbrandur kristnibóti, Eyjólfur nef frá Þrándheimi og Ioksins Kolbeinn svartí Orkneyingur.

⁴ Klausan er tekin upp úr Þórðarbók Landnámu (komin þangað úr Melabók). Jón Jóhannesson (sbr. Gerðir Landnámabókar; 203–206) og Jakob Benediktsson (sbr. Formáli Landnámabókar, Ísl. Fornr. I; CII–CIII) eru báðir á þeirri skoðun að klausan sé í raun eftirmáli Styrmiss úr Styrmissbók. Jakob Benediktsson telur að eftirmálinn sýni fram á það að Landnáma átti að vera varnarrit gegn lítilsvirðingu erlendra manna í garð Íslendinga. Sérstakt tilfelli slíkrar lítilsvirðingar hefur getað verið deilur við Norðmenn bæði í lok 12. aldar og á árunum 1217–20, þegar Oddaverjar kepptu við þá.

⁵ Í fyrsta kofla Landnámabókar eru reyndar allt þrjár klausur sem staðhæfa um það að Ísland byggðist af Noregi eða af Norðmönnum (sbr. Ísl. Fornr. I; 31–32). Íslendingabók virðist talsvert hófsemlegri hvað þetta varðar því hún segir aðeins að *"Ísland byggðisk fyrst úr Noregi (...)"* (Ísl. Fornr. I; 4, sbr. einnig að í sambandi við þrjú papanna er notuð eigin "váru" en ekki "byggðu", Ísl. Fornr. I, 5).

⁶ Sbr. t.d. frásagnir Landn.: um Erp (138–142), um Melkorku (143), um Gréið (176), um Auðun skökul (214), um ætt Þorgerðar Þórisdóttur (239–40), um Ákæl hnokkan (367), um Steinröð Melpatrekksson (389). Hvað varðar Kjarval sbr. einkum frásagnir Hauksbókar Landn. (H. 175, H 187, H. 307 og H. 348).

⁷ Besta dæmi um það er að sjálfsgöðu helgisaga um Asólf slaski (Ísl. Fornr. I; 59–65) sem virðist vera sambærileg við frásögn um heljaga Sunnefu í Noregi. Sbr. einnig það sem sagt er í Landn. um Jörund hinn kristna (59). Um kristna menn í Landn. sbr. Judith Jesch *Some early Christians in Landnámabók*. The Sixth International Saga Conference, vol. I, Heistanger 1985; 513–529.

Þar sem sumir þeirra mynda hop tengdan einni frásögn er hægt að tala um 11 sjálfstæðar "útlendingasögur".

Ef við lítum náið á þessa erlendu menn Njálu sjáum við strax að hægt er að raða þeim niður í ákveðna flokka eftir því hver er hlutdeild þeirra í atburðarás sögunnar. Þjóstólfur, Skjöldur og Melkólfur eru illmenni af lögum stéttum ættaðir vestan hafs. Hailvarður, Arnfinnur, Bárður og Ólafur stýrimennirnir, Kolbeinn Arnljótsson, Eyjólfur og Kolbeinn sverti hafa eitt sameiginlegt - skip, sem aðrar sögupersónur þurfa á að halda til að komast milli Íslands og annara landa. Auðólfur, Þórir og Þorgrimur verðum við að kalla ógæfumenn. Þeir taka virkan þátt í deilum á Íslandi og gjalda fyrir það með lífi sínu. Að lokum höfum við Þangbrand kristniþóða, kraftaverkamann sem með aðstoð Guðs yfirstígur hið illa og á þennan hátt sannfærir Íslendingana um að gefa upp heiðni en taka í staðinn nýja og betri trú.

Lestur á útlendingafrásögnum í Íslendinga sögum leiðir í ljós að þær skiptist greiðlega í fjóra flokka, með tilliti til félagslegrar stöðu og hlutverks hinna erlendu persóna sem þar koma fram. Flokkar þessir eru eftirfarandi:

1. **Frásagnir um eiginkonur frá útlöndum**
2. **Frásagnir um útlendinga af lögum stéttum**
  - 2.1. **Vinumenn og þrælur**
  - 2.2. **Útlendingar með óvættareinkenni**
3. **Frásagnir um austmenn**
  - 3.1. **"Förjumenn"**
  - 3.2. **Ógæfusamir þátttakendur í deilum og bardögum**
  - 3.3. **Gefendur og sendiþóðar**
  - 3.4. **Austmenn í gamansömum frásögnum**
4. **Frásagnir um trúþóða**

Það er að sjálfsögðu ljóst að í fyrstu tveimur flokkum eru margar persónur sem til Íslands koma til að *staðfestast* þar og af þeim sökum mætti strangt til tekið ekki telja þær til útlendinga. Vitnisburður sögnanna gefur þó í ljós að af ýmsum ástæðum eru persónur þessar ekki enn orðnar að Íslendingum þegar þær koma fram í sögunum. Svo finnst a.m.k. sögumönnunum sem telja sig skuldbundna til að geta sérstaklega um erlent þjóðerni þeirra.

1. Við lestur Landnámabókar getur naumast farið fram hjá okkur að fjöldi karlmanna í henni er stærri en fjöldi kvenna. Einstæðar landnámskonur eru ekki margar. Flestar kvenna koma í fylgd húsbónda sinna eða feðra. Það virðist þó hins vegar ófáir karlmenn sem til landsins flytja einir. Ef til vill sem staðfestingu af þessu ástandi höfum við í Íslendinga sögum 7 frásagnir um það að íslenskir karlmenn fari til útlanda til að ná sér í konur. Frásögnum þessum að mínum dómi er hægt að skipta í tvo flokka.

Til fyrra flokks getum við talið sögu um Melkorku í Laxdælu, um Nereiði í Vatnsdælu, um Arneiði í Droplaugarsona sögu og að nokkru leyti einnig sögu um Droplaugu í Brandkrossa þætti. Allar fjalla þær um konur sem koma af tignum ættum en eru herteknar og seldar sem ambáttir (í Brandkrossa þætti er það kona sem lífir með tröllum en hefur göfuga móður). Þær flytja til Íslands í fylgd Íslendinga, sem gefa þeim frelsi en um leið gers barnshafandi. Afkvæmi þessara kvenna eru í sögunum einbirni sem verða ætt sinni til sóma og eiga marga afkomendur. Athyglisvert þykir að ofangreindar frásagnir eru í þeim Íslendinga

sögum sem fræðimenn telja til 13 aldar verka og að í mörgum tilvikum sækja þær efni sitt til Landnámabókar.

Í síðara flokki eru þrjár dælitö ódruvísí frásagnir. Þær eru einnig talavert yngri því þær eru allar í 14. aldar sögum. Konur sem þær koma fram eru ekki lengur ambáttir af tignum ættum. Þær eru göfugra manna dætur af náum þjóðfélagsstígum. Helga úr Harðar sögu og Hólmverja er dóttir jarls á Gautlandi, Droplaug Björgólfsdóttir úr Fljótsdælu - dóttir jarls á Hjaltlandi og faðir Ragnhildur úr Finnþaga sögu ramma er frændi jarls í Noregi. Alveg eins og konur úr hinum fyrri flokki fylgja þessar jarlsdætur húsbændum sínum til Íslands og fæða þeim börn. Afkvæmi þeirra verða þó ekki einbirni heldur bræðrapör. Andstætt konunum úr fyrri flokki láta þessir kvenmenn yfirleitt meira til sín kveða - sumar þeirra myndu jafnvel hefja hlutverki "*Prima Donna*" skv. upptalningu Lönnroth. Að sömu leyti verða börn þeirra heldur skammlífari en einkabörnin hinna frælsuðu ambáttu. Helga í Harðar sögu missir annan son sinn en tekur hinn með sér á brott frá Íslandi. Droplaug úr Fljótsdælu myndi sennilega upplifa svipaðan skaða hefði sögumadurinn kært sig um að ljúka sögunni Ragnhildur verður fyrir enn meiri sorg. Hún missir báða syni sína og deyir stuttu síðar. Sögurnar af hinum síðara flokki bera með sér keim af ævintýri þar sem hetja vinnur úmsar þrautir og fær fyrir það í laun hönd kóngsdótturinnar og hálfu konungsríki til viðbótar. Þennan ævintýra- og fornaldarsagnakeim sjáum við sérstaklega vel í sögu um Droplaugu Björgólfsdóttur í Fljótsdælu.

Það er að sjálfsögðu fráleitt að kalla konur úr fyrri flokki útlendingar á Íslandi. Þegar Höskuldur í Laxdælu kaupir fyrir Melkorku bú verður hún sjálfkrafa að íslenskrí bóndakonu. Arneiður og Droplaug lifa á Íslandi í mörg ár og hin síðarnefndi eftirlifir jafnvel húsbónda sinn. Aðeins framtíð Nereiðar eins og í raun fortíð hennar liggur fyrir okkur hulin þoku.

Allt öðru máli gegnir um kvenmenn úr síðara flokki. Þær festa ekki rætur á Íslandi og annaðhvort hverfa aftur til heimkyrns sinna eins og Helga (og sennilega Droplaug) eða deyja úr sorg eins og Ragnhildur.

Ekki tel ég unnt að ákveða með nokkurri vissu hvort einhver órsake- eða áhrifstengsl sé milli tveggja ofangreindra flokka. Sögurnar úr fyrri flokki eru eldri og virðast nota að nokkru leyti efni Landnámabókar. Hinar sögurnar eru skáldlegri og yngri og af því finnst mér öruggast að leita uppruna þeirra í fornaldar- og riddarabókmenntum. Þrátt fyrir það að framkvæmd þeirra hefði verið undir áhrifum fornaldarabókmennta gat samt hugmyndin á bak við átt rætur sínar að rekja til frásagnanna Landnámu og útvíkkun þeirra í ninum eldri íslendinga sögum.

2. Einn af fjölmennari hópum Íslendinga sagna eru menn af lægstu stéttum, þjóðfélagsins, gríðkonur, húskarlar, leysingjar og göngumenn. Hlutverk þessara persóna eru mismunandi, stundum vara þær vinnuveitanda sína við gífryfandi hættu, stundum eru aðeins vitni atburðanna eða bera sögusagnir eða móðganir milli bæja. Oft verða þrælur eða vinnuhjú einnig að flugumönnum. Þennan senda þá til andslæðinga sinna til að veða þá eða valda þeim svæða. Sögumenn eru miskunnarlausir gagnvart þessum mönnum. Þeir verða aldrei áhættulega kynntir í sögunum, frá ættingjum þeirra er ekkert sagt, stundum stíttum við ekki einu sinni hvað þeir nefna. Sumir þeirra verða teknir af lífi áður hverfa einfaldlega eftir að sögumadur hefur ekki lengur á þeim að halda. Oftast

nær er það að sjálfsögðu fráleitt að leita að því hvort tiltekinn húskarl eða griðkona séu fædd á Íslandi eða nýkomin þangað frá útlöndum. Einstökum sinnum þó telur sögumaðurinn sig skuldbundinn til að veita okkur upplýsingar um erlend þjóðerni þeirra.

2.1. Lágstéttarpersónur sem merktar eru með þeim hætti mynda í sögunum lítinn (alls u.þ.b. 10 frásagnir) en þó afar fjölbreyttan hóp. Sjaldan er þetta fólk sem lætur eitthvað gott af sér leiða og lendir því oft í hlutverki liðsmanns þorpna (*The Villain's Helper*) skv. upptalningu Lönnroth og Propp. Til algerrar undantekningar verðum við að telja frásögn Egils sögu um Íra, hinn útlenda leysingja Þorsteins Egilssonar sem hleypur langan veg til að vara Þorstein við fyrirsát Steinars Sjónarssonar. Þessi saga um hinn góða þjón er þó í Eglu "jöfnuð" með útvikkun á Landnámaþókarfrásögn um írsku þrælana Ketils gufu. Þrælur Íslendinga sagna virðast nær því undantekningarlaust látnir leika hlutverk illmenna. Þeir sem sögumenn láta bera ákveðið þjóðerni (3 frásagnir) eru allir írskir. Sex þrælur Ketils gufu valda ránum, drápum og brennu, Gilli þræll Þosteins Síðu-Hallssonar vegur eiganda sinn og Melkólfur þræll Hallgerðar í Njálu er sendur af henni til að fremja þjófnáð. Melkólfur er reyndar hið þriðja erlenda illmenni sem Njála tengir beint eða óbeint Hallgerði. Af þeim sem koma á undan er fyrstur Þjóstólfur suðureyskur fóstri Hallgerðar. Manni þessum lýsir sögumaðurinn sem "*engum skaphæti*" ungu konunnar og með því gefur í ljós að hann hafi bein neikvæð áhrif á uppeldi hennar. Síðari útlendingurinn, Skjöldur, "*sænskur maður og illur víðureignar*" (105), stendur í óbeinu sambandi við Hallgerði. Skjöldur kemur til Íslands í fylgd Sigmundar, frænda Gunnars á Hliðarenda og þar sem hann er talinn "*enginn skaphæti*" Sigmundar gerir hann Hallgerði kleift til að nota þá báða til að veða á svivirðilegan hátt Þórð á Þorólfsselli og hefna sín þannig á Bergþóru.

Það er í raun og veru fráleitt að reyna að finna eitthvert ákveðið mynstur í frásögnum um hina útlensku lágstéttarmenn sem til eru í sögunum. Það mætti miklu frekar tala um tilhneigingu þeirra til að hópast þematískt í ákveðnum sögum. Þannig höfum við í Eglu tvær sem sýna vonða og góða þjóna og í Njálu þrjár um illmenni í návist Hallgerðar. Auk þessara tveggja má benda eflaust á tvo norska vinnumenn Grettlu. Annar þeirra er sauðamaður hjá Þórhalli á Þórhallsstöðum og verður fyrsta fórnarlamb Gláms hins sænska sem veldur reimleikum þar á bænum. Hinn aftur á móti er sendur sem flugumaður út í Drangey til að klífa upp á eyjuna og drepa Gretti en kemur upp um sig og hleypur fyrir þjarg⁸. Afstaða sögumanns Grettlu til hinna norsku vinnumanna virðist dálítið sérstök því hún einkennist af hlutleysi. Persónur þessar hafa ekki þá sterka illmenna eiginleika sem eru dæmigerð fyrir lágstéttarmenn af öðrum uppruna. Þær eru þó samt engar hetjur og koma til sögunnar aðallega til að deyja.

2.2. Ástæða fyrir tilvist sumra útlendinga í sögunum er ekki aðeins illska þeirra heldur fyrst og fremst það yfirmátturulega sem þær bera með sér. Í langflestum tilfellum eru þessar persónur lágstéttarillmenni komin frá

⁸ Þessar tvær symetrískar frásagnir um útlendinga sem deyja í viðursiðum við hina sterku utangarðsmenn endurspeglar hvor aðra og styrkja um leið kenningu fræðimanna um óvættareinkenni Grettis undir lok ævi hans (sbr. einkum R.N. Coffin, "Beoulf" and its Relationship to Norse and Finno-Ugric Beliefs. Diss. Boston Univ. Boston 1962; 72-74 og Richard L. Harris, The Deaths of Grettir and Grendel: A New Parallel. Scripta Islandica 24 (1973); 40).

hvatursgjum og Svábjod en vandraedi sem fylgja þeim geta verið af límeum toga. Stundum eru það heimgleikar, stundum galdur og forneskja. Ro að menn eins og Þjostólfur í Njálu og Kotkell í Laxdælu séu lífr og af lægri stétt þess frásagnar um þær öre þjóðsagnanna um víðureignir við óvætti. Samanborið við sögur um vinnu menn og þreia sem þess ekki þennan yfirmátturulegan þiæ eru "óvættasögum" talsvert stærri í sníðum, persónur þeirra mikilvægari og áhrif þeirra á arðurárasina og lesendur mun meiri. Útlendingarnir sem þess einkenni óvættu eru - andstætt öðrum lágstéttar límennum - oftast í hlutverkum sjálfra þorpars (*"The Villain"*) en hósmanna þeirra.

Það virðist augljóst í sögunum að Ísland á 10. öld hafði haft talsverðan fjölda af sínum eigin ófreskjum sem samkvæmt frásögn Bárðar sögu Svæfellsáss höfðu komið til landsins á svipuðum tíma og fyrstu landnámsmennirnir. Sögur um þessar verur og um afturgöngur Íslendinga finnum við víða í Íslendinga sögum. Útlendar óvættir hins vegar, alveg eins og útlendingar almennir, trineyru fyrst og fremst ferðalögum Íslendinga út í stóran heim. Heimsóknir ærlendra manna með óvættaeinkenni mynda frakar takmarkaðan hóp innan Íslendinga sagna. Í honum höfum við þrjár sögur um galdramenn (Þjostólfur í Njálu, Kotkell og fjölskylda hans í Laxdælu og trémaður Þorgarður í Þorleifs þætti jarlskálds), þrjár um reimeika (Glámur í Grettli, Hrappur í Laxdælu og Fróðarundur í Eyrbyggju) og tvær um berserki (Haukar í Vatnsdælu, Halli og Leiknir í Eyrbyggju og Heiðarvíga sögu). Persónur þessar hafa það sameiginlegt einkenni að vera tvöfaldir utangarðsmenn; annars vegar standa þær utan við íslenskt samfélag sem útlendingar, hins vegar utan við manlegt samfélag sem óvættir.

Saga um Fróðarundur⁹ og saga um berserkina í Vatnsdælu gerast báðar á arunum í kringum kristnitöku á Íslandi og hafa kannski af þeim sökum sterkan helgisagnablæ. Erlendu óvættirnir eru sýndir í þeim sem fulltrúar hins heiðna heims og biða þess vegna lægm hlut í baráttu við mátt kristinnar. Fulltrúi hins heiðna heims er einnig Glámur í Grettli, þó hér eins og í sögu um berserki Vermundar fáum við svolítið öðruvísi þema. Í báðum frásögunum sýndgar íslenskur bóndi með drambi og tekur sár í þjónustu útlendinga sem verða honum ofstýri og valda vandræðum á bæ hans. Sögumenn beggja frásagnanna reyna að telja okkur trú um að astæða þess að bóndinn getur ekki ráðið við vinnumarknina sé skortur á hæfileikum hans til forustu og stjórnunar.

Sameiginlegt einkenni allra sagnanna um óvætti er svipuð endalok þeirra. Ófreskjur verður að drepa eða reka á brett og hvarf þeirra tengist ávallt hugmyndinni um landnámslaus. Eins og við sjðum í sögunum svipuðum örlogum meira efnis óvættir frá útlöndum.

3. Hinir "raunverulegri" útlendingar Íslendinga sagne eru án efs ástrmenn. Þessir þorslir kaupmenn sem koma til Íslands til að skipta við landsmennina mynda í sögunum afar fjölmennan flokk. Frásagnir þess sem þeir taka þátt í eru nær all þannig að við getum burt við u.þ.a. þremur ástrmannasögum, umvern Íslendinga sögu.

⁹ Það er þó að segja um þessa sögu um Þorgarður frá lígum Fróðarundur. Stutt hagiðs kristni verður gjófr Alandi til verðs og á þessu viðlíka áfringarnes lestar myndun á bóndi um ferju þess er að hrististis þess hristis mála. Það er þó að segja um þessa sögu um Þorgarður. Það er þó að segja um þessa sögu um Þorgarður. Það er þó að segja um þessa sögu um Þorgarður. Það er þó að segja um þessa sögu um Þorgarður.

Það er skýrt aðgreint í sögunum hverjir þeirra sem á skipum sínum ferðast milli landa eru Íslendingar og hverjir þeirra Norðmenn. Um landsmennina sem fara með vörur sínar til útlanda nota sögumenn nær alltaf orðið "farmenn". Þeir aftur á móti sem í sömu erindum koma frá Noregi eru yfirleitt kallaðir "kaupmenn". Sennilegt þykir að orðið "austmaður" sé jafngamalt fyrstu landnámsmönnum vestan hafs og gæti það þá verið tákn um vilja þeirra til að skilja sig frá norrænum mönnum sem hafa búsetu á meginlandinu. Með öðrum orðum getur orðið "austmaður" verið fyrsta merki um það að samfélagin vestan hafs eru farin að lokast.¹⁰

Þrátt fyrir það að sögurnar um austmenn einkennast af mikilli fjölbreytni er óvísá hægt að finna langar frásagnir um þessa menn. Í samanburði við aðrar útlendingar eru austmenn sjaldnar eðalpersónur í frásögnum þar sem þeir koma fram. Hlutfalislaga jafnvel sjaldnar heldur en þrælur og vinnumenn af erlendum uppruna.

Athugun á frásögunum þar sem austmenn koma fyrir leiðir í ljós að hægt sé að aðgreina 4 mismunandi hlutverk sem þessir menn leika í Íslendinga sögum.

3.1. Þegar ungur Íslenskur höfðingja- eða bóndasonur vill komast til útlanda kaupir hann sér oftast far með skipi sem hefur komið til Íslands undanfarið ár og er á leiðinni til Noregs. Ef hann er ríkur kaupir hann sér helming af skipi og stundum jafnvel heilt skip. Sá sem hann á viðskipti við er norskur stýrimaður sem hefur haft vetursetu á Íslandi og er núlega búinn að selja sínar vörur. Frásagnir þar sem slíkir stýrimenn koma fram geta verið afar stuttar. Stundum rúmast þær jafnvel í einni eða tveimur setningum og segja aðeins það nauðsynlegasta. Ef sögumaðurinn kys hins vegar að gera úr slíkri frétt heilsteypta frásögn heyrum við í framhaldi ferðasögu þar sem Íslendingurinn leikur aðalhlutverkið en austmaðurinn annaðhvort hverfur á brott eða verður að skugga hans, aðstoðarmanni og vitni um frægðarverk hans (Propp/Lönnroth: "*The Comrade-at-Arms*").

Einstökum sinnum fáum við enn lengri frásögn þar sem kaupmaðurinn lendir í vandræðum á Íslandi eða hefur erfitt með að fá veturvistina þar. Í Víga-Glúms sögu býður ungur Íslendingur heim norskum stýrimanni þrátt fyrir óvild föður síns í garð austmannanna. Stýrimaðurinn reynist báðum Íslendingunum vel, gefur föður fallega gjöf en veitir syni hans far til Noregs. Þegar til Noregs er komið lendir hinn Íslenski bóndasonur í sömu vandræðum og austmaðurinn á Íslandi þar sem bróðir kaupmannsins er lítið hrifinn af Íslendingum. Bróðirinn skiptir þó fljótleiga um skoðun því ungi maðurinn sýnir hugreki og fremur afrek.

Hugsunarmynstur á bak við þessa frásögn er alveg ljóst; Norðmenn gera gagn á Íslandi með því að flytja vörur inn til landsins og vegna skipa sem landsmenn nota til utanlandsferða. Íslendingar aftur á móti verða vinsælir í Noregi út af karlmennsku sinni og stórverkum sem þeir framkvæma þar. Fyrir margar ungar hetjur Íslendinga sagna er utanlandsferðin eins konar prófraun eða vígsla ("*initiation*"). Sumar þeirra takast hana í hendur til að sanna göfugt

¹⁰ Gunnar Karlsson (op. cit.; 29) telur að orðið "austmaður" sé merki um veika þjóðarhugmynd; fólk er aðgreint með áttatáknum en ekki þjóðarheitum. Í rannsóknnum Kirsten Hastrup á Grágásarlögum (op. cit.; 237-40) kemur skýrt fram að Íslendingar á þjóðveldisöld hafa aðgreint sig frá öðrum þjóðum á þremur mismunandi stigum: 1. sem Norðurlandabúar gagnvart þeim sem töluðu ekki danska tungu, 2. sem menn af norskum uppruna gagnvart mönnum frá Danmörku og Svíþjóð, 3. sem Íslendingar gagnvart Norðmönnum.

settemi sitt, aðrar til að fá frægð og frama, enn aðrar til að auðgast. Af þeim sökum virðist eðlilegt að ungmenni sagnanna eru jákvæð í garð norskra stórmanna þar sem þeir opna fyrir þau leið út í stóran heim. Eldri kynsið Íslendinga virðist hins vegar alls ekki svo hrifin af þessum heimsóknum, e.t.v. hvorki á 10. né á 13. öld. Við getum giskað á hvers vegna það er. Menn kunna að vera á varðbergi gagnvart norskum höfðingjum og óttast yfirgang þeirra á Íslandi í gegnum útsendara sinna. Þeir geta verið tortryggir vegna "víkingaæðlis" margra Norðmanna. Loks geta þeir vantrúst kunnáttu austmanna á íslenskum aðstæðum og búist við óviljandi vandræðum af þeirra hálfu. Eini kosturinn sem þeir sjá í austmönnum er varningur þeirra.

Austmenn sem flýta íslenska menn utan gegna vissulega jákvæðu hlutverki þrátt fyrir sína smæld sem sagnpersónur. Sama er ekki hægt að segja um þá fætinu norsku "ferjumennina" sem hjálpa Íslendingum til að komast aftur út. Ferðin heim er oft í sögunum um leið ferð á vit orlaganna. Hallvarður í Njálu fer með Gunnar á fund Hallgerðar, Jökull í Fóstbræðra sögu og þrænskir menn í Fljótssælu flýta Íslenskar hetjur á fund dauðans. Norrænn maður í Kjalnesinga sögu veitir far ógæfumanni sem á eftir að vega sinn eigin föður. Norðmenn sem koma fram í öllum þessum frásögnum bera með sér keim af ógæfusómum orlagavöldum, þó að áhrif þeirra séu lítil og skaði gerður óviljandi.

3.2. Margar frásagnir Íslendinga sagna nefna erlenda menn sem taka þátt í deilum og bardögum á Íslandi. Nær því aliir þessara manna eru austmenn sem koma til landsins til að selja vörur sínar en blandast *noiens vaicens* í deilur og átök við Íslendinga. Austmennirnir eru sjaldan sjálfstæðir aðilar í deilunum sem þeir taka þátt í. Oftast verða þeir eingöngu að hjálparmönnum íslensku gestgjafanna sinna og dragast inn í átökin með þeim. Niðurstaðan er í flestum tilvikum þeirra eigin dauði. Áður en þeir hniga að velli valda þeir þó stundum óbætaniegum skaða í röðum þeirra sem nafa samúð sögumannsins og áheyrenda.

Hópur þessara manna er í Íslendinga sögum eins fjölmennur og fjölbreyttur og flokkur ferjumanna. Margir þeirra eru algerar aukapersónur sem koma fram í stuttum kláusum og hverfa jafnfljótt og þær eru búnar að ljúka sínu hlutverki. Aðrir eru áhrifameiri einkum vegna ógæfu sem þeir valda og þá myndi vera hægt að flokka undir persónutýpu sem Propp og Lönnroth kalla orlagavaldi (*The Agent of Fate*). Fætinir þeirra koma jafnvel í risum sagnanna.

Frásagnir um útlenda þátttakendur í deilum á Íslandi breytast nær aldrei í frásagnir um ferjumenn. Andstætt framkomu Íslendinganna í Koregi er austmönnum á Íslandi sjaldan lýst sem afreksmönnum. Gerðum þeirra fylgir einar ógæfa og þótt þeir séu ekki tilimenni lata þeir samt lítil af sér leiða aðallega – að því sem virðist – vegna vankunnáttu sinnar á íslenskum aðstæðum. Staða þeirra í deilunum virðist oft svipa til hlutverks Haðar hins blindi í norrænu goðsögninni um Baldr. Boðskapur á bak við frásagnirnar um austmenn sem deilubátttakendur þykir augljós. Kaupmenn erga að forðast að taka þátt í málum sem verða samfélag á Íslandi og reyna ekki að verða að hluta þessa samfélags. Þeir erga að hljóða landsögnum og hverfa á brott heim til sín um leið og þeir eru búnir að ganga frá viðskiptunum á Íslandi. Ef þeir telja sig eruðbundna til að endurgæta þá gegngjafa sínum veturvatins ættu þeir að bróða hornum gjasir eða uranlandsferð.

3.3. Hlutverk austra austmanna í sögunum er aðalast í hlutkenndum eða

hlutkennda sendingu er að ræða höfum við á ferðinni gefandann (Propp: *The Donor*"), í síðari tilfalli getum við aftur á móti talað um sendiboðann (Propp og Lönnroth: *The Messenger*"). Þar sem upphaflegur tilgangur austmannanna er að seiða sínar vörur getum við búið við því að í langflestum tilvikum finnum við í Íslendinga sögum kaupmenn sem skilja eftir á Íslandi ákveðna hluti. Sumir þessara hluta eru gefnir sem gjafir, aðrir seldir og enn aðrir teknir frá eigendunum gegn vilja þeirra. Yfirleitt valda gjafir austmannanna ekki neinum vandræðum. Það sem er aftur á móti tekið frá þeim ber með sér bölvun og óhamingju, stundum í langan tíma. Svípaða sögu segja má reyndar einnig um það óáþreifanlega sem austmenn skilja eftir sér á Íslandi. Í Bjarnar sögu Hítðælakappa og Þorsteins sögu hvíta eru það fálskar fréttir, í Ljósveitninga sögu ákæra um gallaða vöru, en í Gunnlaugs sögu ormstungu túlkun á vegamiklum draumi. Þrjár frásagnir Íslendinga sögna fjalla um austmenn sem taka með sér eitthvað frá Íslandi. Í Finnboga sögu er það systir titilpersónunnar og í Odds þætti Ófeigssonar stóðhross sem eru gefin í laun fyrir líðveislu. Einkennilegasta þeirra er þó frásögn Flóamanna sögu þar sem við sjáum, að því sem virðist, eina dæmi þess að austmaðurinn fær frá manni á Íslandi sverð í gjöf.

3.4. Fáeinir frásagnir Íslendinga sögna sem innihalda persónur austmanna hafa að því sem virðist eins konar gamansaman eða jafnvel skoplegan undirtón. Frásagnir þessar (5 að tölu) eru í raun útdúrdú í sögum sem þær eru í og í flestum tilvikum skipta litlu eða engu máli fyrir atburðarásir þeirra. Austmennirnir sem þar koma fram hæfa vel hlutverkunum sem þeir leika. Í þremur sögum höfum við á ferðinni menn sem kunna ekki á íslenskar aðstæður og eru af þeim sökum gerðir af sögumönnunum að athlægi áheyrenda. Í Droplaugarsona sögu tekst Þorkatli á Krossavík að plata norska kaupmenn um örnefni þar í sveitinni ("Tjaldsteinn") og með þeim hætti bjargar hann Grími Droplaugarsyni sem er þá útlægur og í felum nálágt bæ hans. Bandamanna saga inniheldur frásögn um austmenn á Þorgeirsfirði sem bíða í allt sumar eftir hagstæðum vindi á meðan Íslendingurinn sem kann betur á siglingatækni við strönd heimalands síns fer utan og út aftur. Loks finnum við í Bárðar sögu Snæfellsáss gamansaman atburð þar sem austmaður á Íslandi endar með brotinn handlegg þegar hann reynir að koma upp í sæng hjá Helgu Bárðardóttur en veit ekki að konan er dóttir rísa og af þeim sökum karlgíld að afli¹¹. Eins og við getum dæmt af sögunum hér að ofan virðist vankunnáttu austmannanna á íslenskum ástæðum gera þá að nokkru leyti líka þeim löndum þeirra sem óviturlega blandast í deilur á Íslandi. Ólíkt þeim þó verða menn þessir hvorki drepnir né alvarlega særðir heldur fyrst og fremst gerðir að athlægi áheyrenda og vitnum um snílid og dugnað Íslendinga.

4. Kristniðbóðarnir tveir Friðrik og Þangbrandur eru að því sem virðist hinir einu útlendingar á Íslandi sem kalla mætti með réttu afreksmenn í sögunum. Um Friðrik höfum við áhrifamikla frásögn undir lok Vatnsdælu en Þangbrandur leikur aðalhlutverkið í fyrri hluta Kristniþáttar Njálu. Ljóst þykir

¹¹ Tveir aðrir frásagnir eru ekki eins dæmigerðar. Á öðrum stað í Droplaugarsona sögu er austmaðurinn þátttakandi í atburði sem fær Grím Droplaugarson til að hlæja í fyrsta skipti eftir vög bróður síns. Í Heiðarvíga sögu aftur á móti eini austmaðurinn sem við finnum er tilbúningur, hugarburður sögupersónu sem sækir eftir sverði annars manns og skáldar upp sögu um norskan kaupmann sem hefi skorað á sig til hölmöngu.

Skyldi hann vilja einhverjar leiðbeningar félagi hans - austmaður sem veitti honum far - er alltaf reiðbúinn til að hjálpa. Að vera Íslendingur virðist í sögunum þýða að vera "meira" en Norðmaður. Landnámabók og Íslendinga sögur útskýra óbeint hvernig stendur á því. Sögumennirnir reyna að sannfæra áheyrendur að margir Íslendingar séu komnir af bestu norrænum og keltneskum ættum. Frásagnir um eiginkonur frá útlöndum hafa í þessu stóra hlutdeild. Auk þess undir niðri gefið er í skyn að með landnámi og stofnun ríkis á Íslandi hafa norskir innflytjendur þróað í sér einhverja nýja eiginleika sem fólk á meginlandinu skorti.

Þegar menn flytja til annars lands eru aðallega tvær leiðir fyrir hendi til að búa sér til "heima": annars vegar tileinka sér innflytjendur "byggjngarefni" úr samfélagi sem þeir eru komnir í, hins vegar flytja þeir "efni" með sér úr gamla samfélaginu. Sennilega hafa íslenskir landnámsmenn nýtt sér mest hina síðari leið þar sem þeir lundu á Íslandi í menningarlegu tómarúmi. Auk þess þó beittu þeir í ríku mæli eigin sköpunargáfum því aðstæður á eyjunni, bæði félagslegar og landfræðilegar, voru að mörgu leyti öðruvísi en í Norægi. Útkoman var þjóðfélag sem hafði flest einkenni Noregs en að auki nokkra nýja eiginleika¹³. Ófarir austmanna á Íslandi stafa líklega af því að þeir skilja ekki allt í samfélagi þar en samt halda að það hljóti að vera líkt því norska.

Hvort þróun sem ég nefni hér að ofan hafi raunverulega átt sér stað skiptir ekki höfuðmáli. Þetta er a.m.k. það sem sögumenn flestra Íslendinga sagna vilja að áheyrendur þeirra trúi. Að vera Íslendingur af góðum ættum merkir í þeirra túlkun að standa flestum útlendingum framar.

¹³ Hugmyndirnar hér að ofan sprottnar eru upp úr grein Davíðs Erlingssonar, Útleið og sögur Íslendinga; Tilraun til þekkingar (Óprentuð). "Heima" kallar Davíð *"það þekkingarsvæði sem menn eru nákuunnugir með skilningargættum sínum"*.